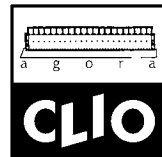

Marvin Peri

INTELEKTUALNA ISTORIJA EVROPE

drugo izdanje

Preveo s engleskog
Đorđe Krivokapić

Beograd, 2020

Sadržaj

Predgovor	15
-----------------	----

Uvod

TEMELJI INTELEKTUALNE TRADICIJE ZAPADA

1. Judeohrišćanska i grčko-rimska tradicija	21
Mitotvorački pogled na svet drevnog Bliskog istoka	22
Jevreji: etički monoteizam	25
Bog: jedan, vrhovni, transcendentan, dobar	25
Individualna i moralna autonomija	27
Proroci	29
Grci: od mita do razuma	32
Filozofija helenskog doba	33
Helenističko doba: stoicizam	42
Grčka dostignuća: razum, sloboda, humanizam	44
Rimljani	46
Filozofija i pravo	47
Dostignuća Rima	48
Rano hrišćanstvo: svetska religija	48
Hrišćanstvo i grčka filozofija	50
Sveti Avgustin: hrišćanski pogled na svet	51

Hrišćanstvo i klasični humanizam: alternativni pogledi na svet	53
Preporuke za čitanje	55
2. Srednji vek i pojava modernosti	57
Rani srednji vek i opadanje klasične kulture	58
Pozni srednji vek: intelektualni procvat	59
Srednjovekovni pogled na svet	60
Filozofija	64
Nauka	67
Srednji vek i moderni svet: kontinuitet i diskontinuitet	69
Renesansa	75
Reformacija	81
Preporuka za čitanje	86

Prvi deo UOBLIČAVANJE MODERNOG DUHA

3. Naučna revolucija:	
nova kosmologija i metodologija	89
Srednjovekovno shvatanje univerzuma	90
Renesansno zaleđe naučne revolucije	92
Nikola Kopernik: svrgavanje Zemlje s prestola	94
Napad na kopernikanizam	95
Kopernikanizam i moderna misao	98
Galilej: uobličavanje modernog naučnog pogleda na svet	99
Jednoobraznost prirode i eksperimentalna fizika	99
Suprotstavljanje autoritetu	102
Johan Kepler: zakoni planetarnih kretanja	106
Njutnovska sinteza	109
Proroci moderne nauke	112

Fransis Bejkon: induktivni metod	112
Rene Dekart: deduktivni metod	115
Benedikt Spinoza: priroda kao razumljiv sistem	119
Značaj naučne revolucije	120
Preporuka za čitanje	123
4. Revolucija u političkoj misli:	
Makijaveli, Hobs, Lok.	125
Ka modernoj državi	126
Nikolo Makijaveli	129
Politika realnosti	131
Raskid sa srednjovekovnom misli	136
Tomas Hobs	139
Ljudska priroda kao nesavršena	141
Oblikovanje moderne misli	145
Džon Lok	147
Ljudska priroda i prirodna prava	148
Kamen temeljac liberalizma	151
Preporuka za čitanje	153
5. Doba prosvetiteljstva:	
afirmacija razuma i slobode	154
Prosvetiteljstvo i njegov pogled na svet: razum i nauka	156
Napad na hrišćanstvo	159
Suprotstavljanje dogmi, fanatizmu i progonu	159
Deizam i skepticizam	165
Politička misao	169
Monteskje	170
Volter	174
Ruso	176
Društvena misao	184
Epistemologija, psihologija i obrazovanje	184

Tolerancija	187
Sloboda štampe	190
Humanitarizam	191
Napredak	193
Prosvetiteljstvo i Francuska revolucija	195
Prosvetiteljstvo i moderni duh	201
Preporuka za čitanje	207

Drugi deo

OČUVANA, PROŠIRENA I OSPORAVANA TRADICIJA PROSVETITELJSTVA

6. Romantizam i nemački idealizam	211
Ushićujuća imaginacija i osećanja	212
Priroda, Bog, istorija	219
Uticaj pokreta romantizma	224
Pozadina nemačkog idealizma:	
izazov koji je postavio Hjumov skepticizam	226
Imanuel Kant	227
Spasavanje naučne valjanosti	228
Spasavanje hrišćanstva i morala	229
G. V. F. Hegel	232
Razum i istorija	233
Politička misao	236
Mladohegelovci	239
Politički radikalizam	239
Verski radikalizam	240
Preporuka za čitanje	244
7. Pojava ideologija	245
Evropa 1815–1848: liberalne i nacionalističke revolucije	246

Konzervativizam: vrednost tradicije	248
Neprijateljstvo prema prosvetiteljstvu i Francuskoj revoluciji	249
Traganje za društvenom stabilnošću	253
Liberalizam: vrednost pojedinca	257
Izvori liberalizma	257
Sloboda pojedinca	258
Liberalizam i demokratija	261
Klasična liberalna ekonomska misao	265
Radikalizam i demokratija: širenje liberalizma	270
Tomas Pejn	271
Džeremi Bentam	273
Rani socijalizam: nove mogućnosti za društvo	275
Sen-Simon: tehnokratski socijalizam	277
Furije: psihološki socijalizam	278
Oven: industrijski socijalizam	280
Nacionalizam	281
Pojava modernog nacionalizma	281
Nacionalizam i liberalizam	285
Preporuka za čitanje	289
8. Misao i kultura u doba nauke i industrijalizacije	290
Realizam	290
Pozitivizam	294
Darvinizam	297
Prirodna selekcija	298
Darvinizam i hrišćanstvo	300
Socijaldarvinizam	302
Marksizam	303
Nauka istorije	305
Klasni sukob	308

Razaranje kapitalizma	310
Privlačnost i uticaj Marksa	314
Marksovi kritičari	316
Anarhizam	318
Pjer Žozef Prudon	319
Mihail Bakunjin	320
Marksizam posle Marksa: revizionizam i lenjinizam	321
Revizionizam	321
Lenjinizam	323
Britanski liberalizam i socijalizam: ka državi blagostanja	327
Džon Stjuart Mil	329
Tomas Hil Grin	331
Herbert Spenser: otpor intervenciji države	334
Fabijevski socijalizam	335
Feminizam: širenje principa jednakosti	337
Preporuka za čitanje	342

Treći deo

KRIZA EVROPSKOG UMA

9. Moderna svest: Novi pogledi na prirodu, ljudsku prirodu i umetnost	347
Iracionalizam	348
Fridrih Niče	349
Fjodor Dostojevski	359
Anri Bergson	364
Žorž Sorel	366
Zigmund Frojd: svet nesvesnog	369
Nesvesno	370
Sukob između civilizacije i ljudske prirode	372
Frojd i prosvetitelji	375

K. G. Jung: kolektivno nesvesno	379
Sociološka misao: sučeljavanje iracionalnog sa složenostima modernog društva	381
Emil Dirkem: anomija	382
Gaetano Moska: elite	384
Vilfredo Pareto: elite	386
Gistav le Bon: psihologija gomile	388
Grejam Volas: iracionalno u politici	390
Maks Veber: dilema modernosti	391
Modernistički pokret	394
Raskid s konvencionalnim vidovima estetike	395
Kulturni pesimizam	398
Moderna umetnost	399
Moderna fizika	404
Tradicija prosvetiteljstva u rasulu	410
Preporuka za čitanje	414
10. Iracionalizam u političkom razmišljanju	416
Od liberalnog do ekstremnog nacionalizma	417
Ekstremni nacionalizam u Nemačkoj:	
narodna (völkisch) misao	421
Teoretičari rasa	424
Artur de Gobino	425
Hjuston Stjuart Čemberlen	426
Antisemitizam: snaga, privlačnost i opasnosti od mitskog načina mišljenja	428
Hrišćanski antisemitizam	429
Moderni antisemitizam: pojačane stare mržnje	431
„Uspavani razum“	435
Prvi svetski rat	437
Rat kao svetkovina	438
Rat i evropska svest	444

Pojava fašizma	447
Hitlerov pogled na svet	451
Rasni nacionalizam	453
Jevrejin kao otelotvorenje zla	454
Propaganda	456
Totalitarizam	457
Totalitarizam i liberalna demokratija	459
Kult vođe	460
Ideologija	462
Oblikovanje „Novog čoveka“	465
Teror	467
Holokaust: najniža tačka razuma	467
Idealisti i birokrate	468
Neuspeh evropske kulture	471
Preporuka za čitanje	474

11. Misao i kultura u doba

svetskih ratova i totalitarizma	476
Intelektualci i umetnici u nemirnim vremenima	477
Posleratni pesimizam	477
Književnost i umetnost:	
inovacija, razočaranje i društveno tumačenje	481
Antidemokratska misao	490
Komunizam: „Bog koji nije uspeo“	494
Reafirmisanje hrišćanskog pogleda na svet	496
Reafirmacija ideala slobode i razuma	500
Žilijen Benda	500
Ortega i Gaset	500
Ernst Kasirer	502
Erih From	503
Džordž Orvel	504
Tokovi u filozofiji	507

Pragmatizam	507
Logički pozitivizam i analitička filozofija	510
Fenomenologija	514
Egzistencijalizam	516
Savremena dilema	528
Preporuka za čitanje	533

Četvrti deo SAVREMENO DOBA

12. Od moderne do postmoderne	537
Neke teme iz prošlosti	537
Kritika tehnološkog društva	537
Marksizam: kraj jednog ideala?	541
Ljudska prava	545
Postmodernizam	547
Strukturalizam	549
Poststrukturalizam	552
Postmodernizam:	
nove mogućnosti ili opasan nihilizam?	555
Projekat prosvetiteljstva u postmodernom i globalnom dobu	558
Preporuka za čitanje	564
Napomene	565
1. Judeohrišćanska i grčko-rimska tradicija	565
2. Srednji vek i pojava modernosti	565
3. Naučna revolucija: nova kosmologija i metodologija ..	566
4. Revolucija u političkoj misli: Makijaveli, Hobs, Lok ...	568

5. Doba prosvetiteljstva: afirmacija razuma i slobode . . .	569
6. Romantizam i nemački idealizam	573
7. Pojava ideologija	575
8. Misao i kultura u doba nauke i industrijalizacije	577
9. Moderna svest: Novi pogledi na prirodu, ljudsku prirodu i umetnost	580
10. Iracionalizam u političkom razmišljanju	584
11. Misao i kultura u doba svetskih ratova i totalitarizma	589
12. Od moderne do postmoderne	592

Nikola Milošević

Intelektualna fizionomija Evrope.	595
--	------------

Indeks	605
-------------------------	------------

Predgovor

Tokom vekova mislioci Zapada raspravljali su o suštinskim pitanjima ljudskog postojanja. U tom procesu oni su iskovali instrumente racionalnog mišljenja koji su omogućili sistematsko istraživanje fizičke prirode i ljudske kulture, začeli ideju političke slobode i priznali unutrašnju vrednost pojedinca. *Intelektualna istorija Evrope* napisana je s uverenjem da intelektualna tradicija Zapada ima nešto vredno da saopšti izučavaocima. Bez razumevanja istorijske evolucije ovih suštinskih ideala zapadnog sveta, kao i načina na koji su bili skovani, tumačeni, primenjivani, kako im se suprotstavljalo, kako su bili narušavani i branjeni, bila bi smanjena naša mogućnost da ih istinski prihvatimo.

Karakteristike ove knjige

Intelektualna istorija Evrope posvećena je jednoj zaokruženoj temi. Ona omogućava celovitost pristupa i svest o pravcima kojima se hodi ka savremenoj evropskoj intelektualnoj istoriji i omogućava izučavaocima da uoče ključne odnose unutar te istorije. Tu temu nagoveštava već sam naslov Drugog dela knjige – Očuvana, proširena i osporavana tradicija prosvetiteljstva. Prosvetiteljstvo smatramo vrhuncem stremljenja ka savremenom dobu koje je započelo renesansom. Devetnaesti vek i prvu polovinu dvadesetog veka posmatramo u odnosu na domete (i ograničenja) prosvetiteljstva. Tekst nastoji da protumači, strukturira

i sintetiše kako bi ponudio čitaocima referentni okvir, uz čiju je pomoć moguće shvatiti poreklo i razvoj savremene evropske misli.

Ovaj tekst ima dva uvodna poglavlja koja pružaju uvid u temelje i razvoj zapadne misli u antičkom svetu, u srednjem veku i na početku savremenog doba. U njima se razmatra evolucija i suštinsko značenje judeohrišćanskih i grčko-rimskih tradicija, srednjovekovnog viđenja kosmosa, pojedinca i razuma i pojava savremenog gledanja na svet u doba renesanse i reformacije. Ovaj iscrpan pregled biće od koristi predavačima kao uvod u ovaj kurs.

Ne proističu sve ključne ideje savremenog Zapada iz razumskog sagledavanja velikih pitanja ljudskog postojanja. Ovaj tekst posvećuje znatnu pažnju i temi iracionalnog jer su mnoge antiracionalne ideje uticale na svest i politiku savremene Evrope. U njemu se raspravlja o misliocima koji su veličali iracionalno, kao i o onima koji su se borili da ga shvate; on razmatra kreativne izraze iracionalnog u umetnosti i istražuje iracionalno u političkom mišljenju, naročito u obliku ekstremnog nacionalizma, rasizma i fašizma.

Intelektualna istorija Evrope napisana je s pogledom na potrebe studenata: uvodi pojedinih poglavlja daju jasan pregled najvažnijih problema; komplikovane ideje su jasno objašnjene, a i za ideje i za mislioce dat je istorijski kontekst. Nekoliko poglavlja ima zaključne eseje koji nastoje da daju šire značenje materijala o kojima je bilo govora. Brojni odlomci iz primarnih izvora uključeni su u pripovedanje.

Zahvalnost

Postoji simboličan odnos između ovog dela i mojih poglavlja u knjizi *Zapadna civilizacija: ideje, politika i društvo*, četvrto izdanje, koju su napisali Marvin Peri (Marvin Perry), Mirna Čejns (Myrna Chase), Džejms R. Džejkob (James R. Jacob), Margaret Džejkob (Margaret C. Jacob), Teodor H. fon Laue (Theodore H. Von Laue). Kako sam radio na oba projekta istovremeno, nešto od materijala iz *Intelektualne istorije* bilo je ugrađeno u razna izdanja teksta o zapadnoj civilizaciji. I obratno, odgovarajući materijal iz teksta o zapadnoj civilizaciji sastav-

ni je deo i ove knjige. Takođe sam se u velikoj meri oslanjao na drugo izdanje moje knjige *Izvori tradicije Zapada*.

Želeo bih da se zahvalim sledećim saradnicima na kritičkom čitanju delova ovog rukopisa:

Vilijam Dž. Grinvald (William J. Greenvald), Državni univerzitet Arkanzasa

Izabel F. Najt (Isabel F. Knight), Državni univerzitet Pensilvanije
V. Voren Vejgar (W. Warren Wagar), Državni univerzitet Njujorka u Binhemptonu

Stiven Verner (Steven Werner), Univerzitet Viskonsina centar – Vokiša oblast

Ken Volf (Ken Wolf), Državni univerzitet Mari

Nekoliko njihovih sugestija uključeno je u konačnu verziju. Takođe sam zahvalan osoblju kompanije Hoton Miflin (Houghton Mifflin Company) koje je pomoglo ovaj projekat. Posebno bih želeo da zahvalim Fransis Gej (Frances Gay), urednici razvoja i Kerol Njuman (Carol Newman), urednici projekta, na njihovom brižljivom obraćanju pažnje na detalje, i Irmini Plaškjevič-Pulc (Irmini Plaszkiewicz-Pulc), koja je rukopis stručno priredila za štampu. Posebno sam zahvalan mom prijatelju Džordžu Boku (George Bock) koji je pročitao rukopis sa smislom za organizaciju, šire koncepte i bitne odnose. Naše često žustre, ali uvek korisne diskusije potvrđuju mi unutrašnju vrednost sokratovskog dijaloga. I još jednom, zahvaljujem mojoj supruzi Filis Peri (Phyllis G. Perry) na ohrabrenjima.

M. P.

Uvod

**TEMELJI INTELEKTUALNE
TRADICIJE ZAPADA**

Judeohrišćanska i grčko-rimska tradicija

1

Suštinska pitanja života, smrti, i prirode univerzuma već više od 2.500 godina privlače mislioce Zapada. Uprkos svoj svojoj raznovrsnosti i složenosti, intelektualna tradicija Zapada ima nekoliko integrativnih principa. Prevazilazeći mitsko razmišljanje, intelektualci Zapada izgradili su instrumente razuma koji su omogućili racionalno i sistematsko istraživanje fizičke prirode i ljudske kulture, zasnovali ideju političke slobode i shvatili pravu vrednost pojedinca. Ovi ideali razuma, slobode i ljudskog dostojanstva – ono što sačinjava *ideju* Zapada – ne predstavljaju безусловne komponente ljudske prirode niti predstavljaju principe koji su sami po sebi očigledni. Pre bi se moglo reći da su oni ljudska tvorevina, jedno od najviših dostignuća čovečanstva.

Istorija savremene civilizacije Zapada velika je ali tragična drama. Uprkos značaju koji su zapadnjaci pridali razumu, slobodi i ljudskom dostojanstvu, oni su pokazali zastrašujuću sklonost ka iracionalnom ponašanju i opčinjenost iracionalnim ideologijama i nasiljem. Oni su, isto tako, voljno žrtvovali i negirali ljudsko dostojanstvo zarad sopstvene sigurnosti i nacionalne veličine i sjaja. Svetski ratovi i totalitarni pokreti dvadesetog veka pokazali su da je civilizacija Zapada, uprkos svojim izuzetnim dostignućima, krhka, i da može nestati.

Intelektualna tradicija Zapada, kao i sama zapadna civilizacija jeste spoj dve tradicije, koje su nastale u drevnom svetu: judeohrišćanske i grčko-rimske. I drevni Jevreji i Grci nasledili su i prihvatili mnoga dostignuća Egipćana i Mesopotamaca, tvoraca prvih civilizacija na svetu. Ali ono što je još važnije za razumevanje suštinskog zna-

čenja zapadne civilizacije jeste način na koji su Jevreji i Grci odbacili ili transformisali elemente starije bliskoistočne tradicije kako bi stvorili nova polazišta za razvoj ljudskog uma. Veliko dostignuće Grka leži u razvoju racionalne misli; kod Grka je razum otkrio sopstvene mogućnosti razmišljanja. Duh Jevreja dao je najveća dostignuća u sferi religiozno-etičke misli.

Da bi se shvatila i ocenila monumentalna dostignuća Jevreja i Grka, neophodno je istražiti mitotvoračko viđenje sveta starijih civilizacija – Mesopotamije i Egipta, od kojih su, svaki na svoj način, krenuli Jevreji i Grci.

Mitotvorački pogled na svet drevnog Bliskog istoka

Sve karakteristike bliskoistočnog društva – pravni sistem, oblik vladavine, umetnost i nauka – obično su bile prepletene s vladajućom religijom. Religija je bila izvor vitalnosti i kreativnosti mesopotamske i grčke civilizacije. Umetnost Bliskog istoka crpila je svoju inspiraciju iz religije; književnost i istorija bavile su se čudima bogova; nauka je bila prožeta religijom. A sveštenici-kraljevi, ili bogovi-kraljevi, čijom su moći upravljale božanske snage, obezbeđivali su potreban autoritet kako bi veliki broj ljudi mogao biti organizovan na zajedničkim poduhvatima.

Verski ili mitopoetski (mitotvorački) pogled na svet daje bliskoistočnoj civilizaciji jasan oblik i omogućava nam da je sagledamo kao organsku celinu. Mitotvorstvo je bilo prvi način mišljenja čovečanstva. Obraćajući se prvenstveno mašti i emocijama, a ne razumu, mitotvorstvo je predstavljalo najraniji pokušaj da se priroda i život učine razumljivim.

Poreklom od svetih obreda, obrednih igara, gozbi i ceremonija, mitovi su opisivali dela bogova, koji su, u nekoj davnoj prošlosti, stvorili svet i ljudska bića. Smatrajući da ljudsku sudbinu određuju bogovi, narodi Bliskog istoka tumačili su svoja iskustva pomoću mitova.

Mitovi su takođe omogućili Mesopotamcima i Egipćanima da shvate prirodu i da objasne svet prirodnih pojava. Pomoću mitova, um Bliskog istoka pokušavao je da univerzumu dâ celovitost, da ga učini shvatljivim. Mitovi su narodima Bliskog istoka nudili okvir u kome su mogli da svoja iskustva uredi u jedan smislen poredak, opravdaju svoja pravila ponašanja i pokušaju da prevaziđu neizvesnost postojanja. Mitska objašnjenja prirode, porekla ljudi i ljudskog iskustva činila su život naizgled manje poraznim, manje ispunjenim strahovima.

Civilizacije drevnog Bliskog istoka počivale su na načinu razmišljanja koji je fundamentalno različit od savremene naučne misli. Razlika između naučnog i mitskog načina razmišljanja je duboka. Naučnici um sagledava fizičku prirodu kao *ono* – beživotno, bezlično, čime upravlja opšti zakon. Mitotvornom umu Bliskog istoka svaki predmet u prirodi bio je *on* – s vlastitom ličnošću, živ, s individualnom voljom, bog ili demon sposoban da upravlja stvarima po sopstvenoj volji. Sunce i zvezde, reke i planine, vetar i munja bili su ili bogovi ili boravišta bogova. Egipćanin ili Mesopotamac doživljavao je prirodne pojave – pad stene, udar groma, bujanje reke – kao život suočen sa životom. Kad bi reka poplavila neku oblast i uništila useve, to je bilo zato što je ona tako želela – reka ili bogovi odlučili su da kazne narod.

Drugim rečima, drevni čovek je ispredao mitove umesto da daje analize ili zaključke. Mi bismo objasnili, na primer, da izvesne atmosferske promene donose sušu, a neke druge kišu. Vavilonci su uočavali iste činjenice, ali su ih doživljavali kao intervenciju džinovske ptice Imdugud koja je dolazila da ih izbavi. Ona je prekrivala nebo crnim olujnim oblacima svojih krila i proždirala Nebeskog Bika, čiji bi vreo dah sažegao useve.¹

Egipćani su verovali da sunce izlazi ujutro, putuje preko neba i zalazi u donji svet iza zapadnog horizonta. Pošto odbije snage haosa i nereda, sunce se ponovo pojavljuje narednog jutra. Egipćanima, izlazak i zalazak sunca nisu predstavljali prirodne pojave – nebesko telo koje se povinuje bezličnom zakonu – već versku dramu.

Naučnici um smatra da se prirodni objekti povinuju univerzalnim zakonima; otuda se određivanje položaja planeta, brzina kretanja predmeta, ili početak uragana, mogu predvideti. Mitotvorački um drevnog Bliskog istoka nisu mučile protivrečnosti; on nije tražio logič-

ku doslednost. Nije posedovao svest o zakonima koji postoje u prirodi i koji se ponavljaju. Pre bi se moglo reći da je pripisivao fizičke pojave božanskim snagama čije je ponašanje često bilo ćudljivo i nepredvidivo. Naučni um se obraća razumu – on analizira prirodu logički i sistematski, i traga za opštim principima koji upravljaju fenomenima. Mitotvorački um obraća se mašti i osećanjima i umesto istine do koje se dolazi putem intelektualne analize i sinteze proklamuje istinu koja zadovoljava emocije. Mitska objašnjenja prirode i ljudskog iskustva obogaćivala su percepciju i osećanja; ona su isto tako ublažavala životne nedaće i činila smrt manje zastrašujućom.

Mesopotamci i Egipćani nisu pravili razliku između *subjektivnog* – kako nam se priroda prikazuje kroz osećanja, iluzije i snove – i *objektivnog* – onoga što priroda jeste, sistema kojim upravljaju zakoni koji se mogu shvatiti intelektualnom analizom i sintezom. Naravno da su se narodi Bliskog istoka bavili racionalnim oblicima misli i ponašanja. Oni su svakako koristili razum prilikom gradnje irigacionih sistema, u pripremi kalendara i u izvođenju matematičkih operacija. Narodi Bliskog istoka, međutim, nisu došli do jednog *konzistentnog* i *samosvojnog* racionalnog metoda istraživanja fizičke prirode i ljudske kulture zato što je racionalna ili logička misao ostala potčinjena mitsko-verskom viđenju sveta. Oni nisu uobličavali logički zasnovane filozofske i naučne ideje o kojima se diskutovalo i raspravljalo.

Civilizacija Bliskog istoka dostigla je prvi nivo u razvoju nauke: posmatranje prirode, beleženje podataka i unapređenje tehnologije u rudarstvu i metalurgiji i arhitekturi, ali ona nije dosegla do nivoa samosvesne filozofske naučne misli, to jest logički dedukovanih apstrakcija, hipoteza i uopštavanja. Ova kasnija dostignuća predstavljala su izuzetan domet grčke filozofije: ona je dala „racionalno tumačenje prirodnih pojava, koje je prethodno objasnila drevna mitologija... Izučavanjem prirode oslobođene kontrole mitološke uobrazilje bio je otvoren put razvoju nauke kao jednog intelektualnog sistema.“²

Jevreji: etički monoteizam

Drevna Mesopotamija i Egipat, kolevke prvih civilizacija, nisu duhovni preci Zapada. Da bismo došli do korena tradicije Zapada, moramo se okrenuti Jevrejima i Grcima.

Deca Izrailja izgradila su naciju i religiju odbacujući sve što je bilo egiptatsko. Ne samo što su smatrali da je Bog jedan, već su mu pripisivali postojanu brigu za čoveka i doslednu pravičnost prema čoveku... Kao i Grci, i Jevreji su preuzeli oblike od svojih velikih suseda; kao i Grci, oni su koristili te oblike u vrlo različite svrhe.³

Jevrejski koncept Boga i njihova afirmacija moralne autonomije i ljudskog dostojanstva bili su presudni za oblikovanje intelektualne tradicije Zapada.

Bog: jedan, vrhovni, transcendentan, dobar

Vera u jednog Boga, monoteizam, zauzela je središnje mesto u životu Jevreja i označila je duboki raskid s religioznom misli Bliskog istoka. Bogovi drugih bliskoistočnih naroda nisu bili istinski slobodni; njihova snaga nije bila bez ograničenja. Za razliku od Jehove, jevrejskog božanstva, bliskoistočni bogovi nisu bili večni, već su se rađali ili bili stvoreni; poticali su iz nekog ranijeg carstva. Uz to, bili su podložni biološkim zakonima, bili su im potrebni hrana, piće, san i seksualna zadovoljenja. Ponekad bi se razbolevali, starili su i umirali. Kada bi postupali zlo, pred sudom sudbine kažnjavani su za nedela. Tako je i nad bogovima vršena odmazda; i oni su bili podložni moći sudbine.

Hebreji, ili Jevreji, smatrali su da je Bog *u potpunosti* suveren: vlada svime i ničemu nije potčinjen. Jehovino postojanje i snaga ne proističu iz nekakvog prethodnog carstva, kao što je slučaj s bogovima drugih naroda. Jevreji su verovali da nikakvo carstvo bića ne prethodi Bogu

u vremenu niti ga nadmašuje u moći. Smatrali su da je Bog večan, da je izvor svega što postoji u univerzumu i da ima vrhovnu volju. Bog je stvorio prirodni svet i uobličio moralne zakone koji vladaju ljudskim bićima. On nije podložan sudbini već upravlja onim što se događa.

I dok su bliskoistočna božanstva u prirodi, jevrejski Bog je *transcendentan*, iznad prirode, a ne njen deo. Jehova nije poistovećivan ni s jednom prirodnom silom i nije boravio na nekom određenom mestu na nebu ili na zemlji. Pošto je Bog bio tvorac i gospodar prirode, nije bilo mesta za bogove Sunca, Meseca ili reke – za demone koji su gospodarili nepogodama. Priroda je bila nešto što je stvorio Bog, ali sama po sebi nije bila božanska. Prema tome, kada su se Jevreji suočavali s prirodnim pojavama, oni su doživljavali veličanstveno božje delo, a ne predmete koji poseduju sopstvenu volju. Sve pojave u prirodi – reke, planine, nepogode i zvezde – bile su lišene natprirodnih osobina. Zvezde i planete su Jehovine tvorevine, ne božanstva ili boravišta božanstava. Jevreji nisu gledali na njih sa strahopoštovanjem niti su ih obožavali.

Ovo udaljavanje bogova od prirode predstavlja neophodan preduslov za naučnu misao. Jevreji su demitologizovali prirodu, ali, obuzeti religijom i moralnošću, nisu stvorili teorijsku nauku. Kao potvrdu veličine Boga, priroda je inspirisala ljude da mu spevaju pohvale, što je izazivalo obožavanje Gospoda, a ne naučnu radoznalost. Kada su Jevreji posmatrali nebo nisu pokušavali da otkriju matematičke odnose, već su se divili božjoj tvorevini. Nisu sagledavali prirodu kao sistem kojim rukovode principi koji deluju sami po sebi, ili prirodni zakon. Pre bi se moglo reći da su izlazak sunca, prolećnu kišu, letnju žegu i zimsku hladnoću posmatrali kao mešanje Boga u ono što je već stvorio na organizovan način. Za razliku od Grka, Jevreji nisu bili filozofski, niti naučni mislioci. Brinuli su o božjoj volji, ne o ljudskom intelektu; o osećanjima srca, a ne o moći uma; o pravednom ponašanju, ne o apstraktnim mislima. Po njima, ljudska poročnost ne potiče od neznanja već od neposlušnosti i tvrdoglavosti.

Za razliku od Grka, Jevreji nisu spekulisali o poreklu svih stvari i načinu na koji priroda funkcioniše; znali su da je Bog stvorio sve. Za Jevreje se postojanje Boga zasnivalo na verskom ubeđenju, ne na racionalnom istraživanju; na otkrovenju, ne na razumu. Grci su, a ne

Jevreji, utemeljili racionalno razmišljanje. Ali je hrišćanstvo, poniklo iz judaizma, zadržalo jevrejsko shvatanje o transcendentnom Bogu i uređenosti onoga što je on stvorio. Bio je to koncept u koji je mogla da se smesti grčka nauka.

Jevreji, isto tako, nisu postavljali pitanja o božanskoj prirodi. Samo su znali da je Bog *dobar* i da postavlja moralne zahteve svom narodu. Za razliku od bogova Bliskog istoka, Jehovu nije progonila požuda niti ga je motivisalo zlo već: „Milostiv je i dobar Gospod, spor na gnjev i veoma blag“ (Psalam 145:8). Za razliku od paganskih bogova, koji su bili nezainteresovani za ljudska bića, Jehova je vodio računa o ljudskim potrebama.

Time što su tvrdili da je Bog jedan, vrhovni, transcendentan i dobar, Jevreji su izveli verski prevrat koji ih je odvojio od shvatanja sveta koje su imali drugi narodi drevnog Bliskog istoka.

Individualna i moralna autonomija

Ovo novo poimanje Boga omogućilo je novu svest o pojedincu. U sučeljavanju s Bogom, Jevreji su razvili svest o *sopstvu* ili o *ja*; pojedinac je postao svestan svoje sopstvene ličnosti, moralne autonomije i lične vrednosti. Jevreji su verovali da je Bog, koji i sam poseduje slobodu, podario svom narodu moralnu slobodu: sposobnost da bira između dobra i zla.

Ono što je bilo osnovno u jevrejskoj religiji jeste tvrdnja da Bog nije stvorio ljude kako bi mu bili roblje. Jevreji su prihvatili Boga sa strahopoštovanjem i poniznošću, s uvažavanjem i strahom, ali su verovali da Bog ne želi da ljudi puze pred njim, već pre da želi da oni ispunе svoje moralne potencijale birajući slobodno hoće li ili neće slediti božji zakon. Tako, stvarajući muškarce i žene prema sopstvenom liku, Bog im je dao autonomnost i suverenost. U božjem planu za univerzum, ljudska bića bila su najviša stvorenja, potčinjena jedino Bogu. Od svih njegovih stvorenja, jedino su oni dobili slobodu da biraju između ispravnosti i poročnosti, između „života i dobra, smrti i zla“ (Peta knjiga Mojsijeva 30:15).

Bog je zahtevao da Jevreji nemaju drugih bogova i zabranjivao im je da prave idole, da im se klanjaju i da im služe. Jevreji su verovali da obožavanje idola lišava ljude slobode i dostojanstva; ljudi ne mogu u potpunosti biti humani ako sebe potčinjavaju nekom beživotnom idolu. Otuda su Jevreji odbacili slike i skulpture i sve druge oblike idolatrije. Bitan element religije Bliskog istoka bila je upotreba slika i drugih umetničkih tvorevina s likovima božanstava – ali Jevreji su verovali da Bog, Vrhovno Biće, ne može biti predstavljen slikom ili skulpturom koju su uobličile ljudske ruke. Jevreji su u potpunosti odbacivali verovanje da prikazan lik može da ima božansku moć kojom se može upravljati u korist ljudi. Etičko uvažavanje, a ne mit ili magija, zauzimalo je centralno mesto u jevrejskoj verskoj misli.

Stavljajući Boga u centar života, Jevreji su mogli postati slobodni moralni činioци; nijedna osoba, nijedna institucija koju su stvorili ljudi i nikakva ljudska tradicija nije mogla da polaže pravo na njihovu dušu. Jer je jedino Bog bio vrhovna vrednost u univerzumu, jedino je on bio vredan obožavanja. Iskazivati krajnju lojalnost prema nekom kralju ili generalu bilo je protiv izričite božje zapovesti da se ne treba klanjati lažnim bogovima. Najveća briga Jevreja trebalo je da bude pravednost, a ne moć, slava ili bogatstvo, koji su bili samo opsene koje čoveka osiromašuju duhovno i moralno.

Postojao je, međutim, jedan uslov za slobodu. Za Jevreje, ljudi nisu bili slobodni da stvaraju sopstvene moralne principe, sopstvena načela o ispravnom i pogrešnom. Sloboda je značila dobrovoljnu podređenost zapovestima koje su dolazile od Boga. Zlo i patnju čoveka nisu izazivali slepa sudbina, zli demoni ili slučajni bogovi, već su oni proisticali iz neuvažavanja božjih zapovesti. Dilema leži u tome što, posedujući slobodu izbora, ljudska bića takođe imaju slobodu da ne poštuju Boga, da se predaju grehu, koji vodi ka patnjama i smrti. Tako su, prema Postanju, Adam i Eva bili kažnjeni zato što nisu slušali Boga.

Za Jevreje, poznavati Boga nije značilo shvatiti ga intelektom, definisati ili dokazati njegovo postojanje; poznavati Boga značilo je biti ispravan i pun ljubavi, milostiv i pravičan. Kroz ljubav prema Bogu, prema jevrejskom verovanju, ljudi postaju uzvišeniji i bolji. Postepeno, oni se nauče da savladavaju najgore elemente ljudske prirode i da se

odnose prema drugim ljudima s poštovanjem i samilošću. Jevreji su došli do uverenja da to što je čovek stvoren prema božjem liku znači da svako ljudsko biće ima u sebi božansku iskru, što svakome daje jedinstveno dostojanstvo koje mu se ne može oduzeti.

Svojom odanošću Bogu, Jevreji su takođe uspostavili dostojanstvo i autonomiju ljudskih bića. Tako su Jevreji zasnovali ideju o moralnoj slobodi prema kojoj je svaki pojedinac odgovoran za svoja dela. Ove ideje o ljudskom dostojanstvu i moralnoj autonomiji, koje je nasledilo hrišćanstvo, predstavljaju središne tačke tradicije Zapada.

Proroci

Važno mesto u jevrejskoj istoriji pripada prorocima – duhovno nadahnutim osobama koje su se osećale pozvanim da deluju kao božji glasnici. Proroci nisu marili za novac i imovinu, nisu se nikoga plašili i slobodno su propovedali. Pojavljujući se često u vreme društvenih nedaća i moralne konfuzije, proroci su se zalagali za povratak na dogovor i zakon. Učili su da će ljudi, kada zaborave na Boga, a od sebe i svojih tvorevina učine središte svih stvari, na sebe i svoju zajednicu navući nesreću.

Društvena pravda

Procvat proročkog pokreta – doba klasičnog, ili književnog, prokovanja – počeo je u osmom veku pre n. e. Boreći se protiv ugnjetavanja, svireposti, pohlepe i izrabljivanja siromašnih i slabih, proroci su dodali novu dimenziju verskom razvoju *Izraela*. Za proroke, društvena zla bili su verski grehovi. U ime Boga je Amos, prorok s polovine osmog veka, osudio licemerje, razmetljivost i nemilosrdnost bogatih i zahtevao da „sud teče kao voda i pravda kao silan potok“ (Amos 5:24). Bog je milostiv, insistirali su proroci; on brine o svima, naročito o siromašnima, nesrećnima, onima koji pate i koji su bespomoćni. Božji zahtevi, izjavio je Isaija, bili su: „tražite pravdu, ispravljajte potlačeno-ga, dajte pravicu siroti, branite udovicu“ (Isaija 1:17).

Proroci su naglašavali neposredan duhovno-etički susret između pojedinca i Boga. Unutrašnja ličnost im je bila važnija od spoljašnjih oblika verskih aktivnosti. Kritikovali su sveštenike čija predanost obredima i ritualima nije bila potkrepljena dubljom duhovnom misli ili nije odgovarala moralnim težnjama u svakodnevnom životu. Za proroke moralni greh bio je daleko gori od nekog propusta u obredima. Iznad svega, govorili su proroci, Bog zahteva pravičnost, traži da se pravedno živi pred Bogom. Živeti nečasno, tlačiti svoje bližnje i delovati bez samilosti značilo je prekršiti božji zakon i dovesti u opasnost čitav društveni poredak.

Na taj su način proroci pomogli da se uobličí društvena svest koja je postala deo tradicije Zapada. Ova revolucionarna društvena doktrina kaže da svako ima bogomdano pravo na društvenu pravdu i pravičan tretman, da svako ima versku obavezu da osudi zlo i da se suprotstavi maltretiranju drugih i da zajednica ima moralnu odgovornost da pomogne nesrećnicima. Proroci su isticali nadu da se život na zemlji može popraviti, da siromaštvo i nepravda ne moraju biti prihvaćeni kao deo jednog neizmenljivog prirodnog poretka i da je pojedinac u stanju da se moralno uzdigne i da može da uvažava dostojanstvo drugih.

Univerzalizam i individualizam

Dve su tendencije bile prisutne u jevrejskom načinu razmišljanja: parohijalizam i univerzalizam. Parohijski ustrojen um naglašavao je posebnu prirodu, sudbinu i potrebe izabranih ljudi, naciju izdvojenu od drugih. Ovo usko gledanje imalo je za protivtežu brigu za čitavo čovečanstvo – univerzalizam, koji je našao izraza kod onih proroka koji su predviđali jedinstvo svih ljudi pod okriljem Boga i koji su smatrali da su svi ljudi Bogu podjednako dragoceni.

U to će vrijeme biti put iz Misira u Asirsku, i Asirac će ići u Misir i Misirac u Asirsku, i služiće Gospodu Misirci s Asircima.

U to će vrijeme Izrailj biti treći s Misircima i Asircima jer će ih blagosloviti Gospod nad vojskama govoreći: da je blagosloven moj narod Misirski i Asirski, djelo ruku mojih, i našljedstvo moje, Izrailj (Isaija 19:23–24).

Proroci su odobravali rat, posebno ako se vodio protiv Jehovinih neprijatelja. Ali su neki proroci osuđivali rat kao prljav i jedva su čekali da bude iskorenjen. U svetu u kome je praktično svako slavio ratnika, proroci univerzalizma zamišljali su dan kada će mir zavladati na zemlji – kada će narodi „prekovati mačeve svoje na raonike, i koplja svoja na srpove, ne će dizati mača narod na narod, niti će se više učiti boju“ (Isaija 2:4). Proroci su smatrali da veličanjem rata ljudi dehumanizuju svoje protivnike, postaju surovi i obeščašćuju Boga. Gde vlada nasilje, tu nema ljubavi prema Bogu, nema poštovanja prema pojedincu.

Univerzalizam proroka pratila je podjednako duboka svest o pojedincu i o tome koliko on vredi Bogu. Pre Mojsija i kasnijih proroka, sva je verska tradicija na Bliskom istoku stvarana zajednički i anonimno. Proroci su, međutim, govorili kao neustrašivi pojedinci i, svojim mislima dodajući potpise, preuzimali su punu odgovornost za svoje versko nadahnuće i uverenje.

Proroci su naglašavali odgovornost pojedinca za sopstvena dela. Shvatajući božji zakon kao *zapovest savesti, obraćanje unutrašnjem biću*, proroci su uzdigli svest o ljudskoj ličnosti. Ukazivali su na to da pojedinac ne može da spozna Boga samo povinovanjem ediktima i vršenjem obreda; pojedinac mora da doživi Boga. Upravo je taj ja-Ti odnos mogao da učini pojedinca u potpunosti svesnim sebe i da obogati njegovu ličnost. U vreme izlaska iz Egipta, Jevreji su bili plemenski narod koji se povinovao Zakonu uglavnom iz straha i kolektivne prinude. U vreme proroka, Jevreji su, kako se ispostavilo, bili autonomni pojedinci koji su uvažavali Zakon iz volje, svesne i unutrašnje odanosti.

Za Jevreje, monoteizam je pokrenuo proces samospoznaje i samostvarenja kojima nema ravnih kod drugih naroda Bliskog istoka. Ideali proroka pomogli su da se Jevreji održe za vreme njihove duge i često bolne istorijske odiseje, i da ostanu vitalna snaga za današnje Jevreje. Kao deo hrišćanstva, ovi ideali, ugrađeni u Hristovo učenje, uklopljeni su u tradiciju Zapada.

Grci: od mita do razuma

Etički monoteizam koji su začeli Jevreji, s naglaskom na ljudskom dostojanstvu, predstavlja jedan od izvora tradicije Zapada. Drugi izvor jeste drevna Grčka. Grci su raskinuli s mitopoetskim pogledom na svet Bliskog istoka i začeli nov način gledanja na prirodu i ljudsko društvo koji predstavlja osnovu naučne i filozofske tradicije Zapada. Posle početnog perioda mitskog modela razmišljanja, grčki um je u petom veku pre n. e. počeo postepeno da racionalno razmišlja o fizičkom svetu i o čovekovom delovanju. Kako se grčko društvo razvijalo, kaže britanski istoričar Džejms Šil ([James Shiel](#)), pojavilo se

... sve veće oslanjanje na nezavisno mišljenje, odanost logičkoj preciznosti, koja je napredovala od mita ka logosu (razumu). Racionalizam je proživio čitav društveni i kulturni razvoj... Arhitektura se... razvijala od primitivnog poštovanja kulta pa do matematičkih normi; skulptura je pobegla od lika u hramu ka novoj ljubavi prema naturalizmu i proporciji; politički život je krenuo od tiranije ka razumnom eksperimentu demokratije. Od praktičnih pravila palca, geometrija se pokrenula napred u pravcu impresivne euklidovske sinteze. Tako je i filozofija napravila svoj put od „izreka mudraca“ do aristotelovske logike, i učinila da se ljudi zaista oslanjaju na svoja posmatranja i razmišljanja u suočavanju s neobjašnjivim ogromnim kosmičkim prostranstvom.⁴

Grci su smatrali da priroda i društvo ne deluju prema ćudima demona ili bogova već slede opšta pravila. Smatrali su da ljudska bića imaju sposobnost da razmišljaju na racionalan način, potrebu za slobodom i vrednost kao pojedinci. Iako Grci nisu nikada odbacili bogove, sve su više naglašavali značaj ljudskog uma i ljudskih odluka; tvrdili su da razum predstavlja put ka znanju i da su ljudi – ne bogovi – odgovorni za svoje ponašanje. U tom odvrtačanju pažnje od bogova na ljudska bića, Grci su stvorili racionalni pogled koji je izrazita odlika zapadne civilizacije.

Filozofija helenskog doba

Razvoj racionalne misli u Grčkoj bio je proces, pravac, a ne konačno dostignuće. Taj proces je počeo kada su neki originalni mislioci postali skeptični prema Homerovim bogovima pa su otišli dalje od mitskih objašnjenja za prirodne pojave. Većina, nesklona filozofskom načinu razmišljanja nije, međutim, potpuno eliminisala jezik, stavove i verovanja u mitove iz svog života i razmišljanja. Čak su u zrejoj filozofiji Platona i Aristotela ostali mitski modeli razmišljanja. Od ogromne istorijske važnosti nije stepen do kojeg su Grci uspeli da uspostave načelo racionalne misli, već što su oni odredili i utvrdili to načelo, primenivši ga, u svom intelektualnom i političkom životu.

Kosmolozi: Racionalno ispitivanje prirode

Prvi teorijski filozofi u istoriji pojavili su se u šestom veku pre n. e. u grčkim gradovima maloazijske Jonije. Radoznali u pogledu sastava prirode i nezadovoljni ranijim legendama o postanju, Jonjani – Tales, Anaksimandar i Anaksimenes – tragali su za fizičkim, a ne mitsko-religioznim objašnjenjima prirodnih pojava. U tom procesu došli su do novog poimanja prirode i novog metoda ispitivanja. Smatrali su da prirodom ne upravljaju samovoljni i svojevoljni bogovi i da njom ne vlada puka slučajnost. Jonjani su govorili da ispod prividnog haosa prirode leže principi poretka – opšti zakoni koje ljudski razum može da utvrdi. Jonjani su iz osnova preobrazili način na koji se mislilo o osnovnim principima, tako što su izostavili bogove iz svojih predanja o poreklu prirode i tragali za prirodnim objašnjenjima fizičkih događanja. Taj prilaz obeležava početak naučne i filozofske misli. Prve grčke mislioce nazivamo kosmolozima, jer su se bavili prirodom kosmosa, ili presokratovcima, jer su živeli pre Sokrata, stožernog mislioca u razvoju grčke filozofije.

Ideje bitne za naučnu misao pojavile su se u embrionalnom obliku s kosmolozima: prirodna objašnjenja fizičkih pojava (Jonjani), matematički poredak prirode (Pitagora), logički dokaz (Parmenid) i mehanička struktura svemira (Demokrit). Dajući prirodi racionalni, a ne

mitski temelj, i smatrajući da teorije treba da su zasnovane na dokazima i da čovek treba da bude u stanju da ih logički brani, ovi prvi grčki filozofi probili su se u jednom drugom smeru. Njihovo dostignuće je omogućilo teoretsko razmišljanje i sistematizaciju znanja – za razliku od običnog posmatranja i prikupljanja podataka.

Ova sistematizacija znanja proširila se u nekoliko oblasti. Grčki su matematičari, na primer, uredili praktično iskustvo Egipćana s merenjem Zemlje u logičnu i povezanu nauku – geometriju. I Vavilonci i Egipćani izvodili su prilično složene matematičke operacije ali za razliku od Grka nisu činili nikakve pokušaje da dokažu matematičke principe koji su stajali iza njih. U jednoj drugoj oblasti, vavilonski su sveštenici posmatrali nebo iz verskih razloga, ubeđeni da zvezde otkrivaju želje bogova. Grci su iskoristili podatke koje su Vavilonci sakupili, ali ne u verske svrhe, već su pokušavali da otkriju geometrijske zakone po kojima su se kretala nebeska tela. Nešto slično dogodilo se u medicini. Nijedan bliskoistočni medicinski tekst nije otvoreno napadao magijska uverenja i praksu. Nasuprot ovome, grčki lekari vezani za Hipokratovu medicinsku školu tvrdili su da bolesti imaju prirodan, a ne natprirodan uzrok.

Sofisti: Racionalno istraživanje ljudske kulture

U naporu da shvate spoljašnji svet, kosmolozi su iskovali oruđe razuma. Grčki mislioci su se okrenuli od sveta prirode i pokušali s racionalnim istraživanjem sveta ljudi. Primer ovog pomeranja fokusa predstavljali su sofisti, profesionalni učitelji koji su lutali od grada do grada učeći druge retorici, gramatici, poeziji, gimnastici, matematici i muzici. Sofisti su nastojali da dokažu da je beskorisno spekulirati o prvim principima univerzuma jer je takvo znanje van dosega ljudskog uma; umesto toga zalagali su se za to da pojedinci unaprede sebe i svoje gradove tako što će razum nadahnuti dužnosti građanstva i postupanje u državnim poslovima. Sofisti su odgovorili na praktične potrebe Atine, koja se posle pobede nad Persijom 479. godine pre n. e. transformisala u bogati i dinamični pomorski savez. Pošto su sofisti tvrdili da mogu da podučavaju političkim veštinama (*areté*) – umeću formulisanja pravnih zakona i politike gradova, i govorničkoj veštini –

mladići s političkim ambicijama tražili su ih za svoje tutore, naročito u Atini. Humanistička tradicija Zapada mnogo duguje sofistima, koji su istraživali političke i etičke probleme, kultivisali umove svojih učenika i utemeljili formalno sekularno obrazovanje.

Primenjujući razum na ljudske aktivnosti, sofisti su uzdrмали tradicionalne i verske vrednosti atinskog društva. Neki sofisti su učili da je spekulacija o božanskom beskorisna; neki su otišli dalje i tvrdili da je religija tek ljudski izum stvoren kako bi se obezbedila pokornost tradiciji i zakonima. Sofisti su takođe primenjivali razum na zakon, s istim posledicama – potkopavajući tradicionalni autoritet. Zakoni nekog određenog grada nisu proisticali od bogova, niti su se oni zasnivali na nekakvim objektivnim i univerzalnim načelima pravde i dobra, jer takva merila ne postoje. Neki sofisti su tvrdili da je zakon jednostavno nešto što su napravili najmoćniji građani radi svoje koristi. Takav je stav imao opasne implikacije: pošto zakon nije počivao ni na kakvom principu višem od moći, nije se morao ni poštovati.

Neki su sofisti kombinovali osuđivanje zakona s osuđivanjem stare atinske ideje o *sofrosine* – umerenosti i samodisciplini – jer je poricala ljudske instinkte. Umesto umerenosti, oni su podsticali ljude da do maksimuma uživaju u zadovoljstvima i da pogaze one običaje koji su ih ograničavali u potpunom izražavanju želja.

U podvrgavanju tradicije kritici razuma, radikalni sofisti pokrenuli su intelektualnu i duhovnu krizu. Njihove doktrine podsticale su nepokornost zakonima, zanemarivanje građanskih dužnosti i sebični individualizam. Ovakvi stavovi postali su široko rasprostranjeni za vreme Peloponeskog rata i posle njega, opasno slabeći veze unutar polisa. Konzervativci su pokušavali da obnavljanjem privrženosti svetim tradicijama, povrate autoritet zakona i poštovanje moralnih vrednosti koje su sofisti potkopali.

Sokrat: Razumni pojedinac

Sokrat (oko 470–399. pre n. e.) jedna od najupečatljivijih ličnosti u istoriji zapadne civilizacije, zauzeo je drugačiji stav i borio se protiv relativizma sofista. Njegova glavna preokupacija bila je usavršavanje pojedinačnog ljudskog karaktera i dostizanje moralnog savršenstva.

Za Sokrata, moralne vrednosti nisu poticale od transcendentnog Boga, kao kao kod Jevreja. One se postižu kada pojedinac uredi svoj život prema univerzalnim načelima do kojih se dolazi racionalnim razmišljanjem, to jest kad mišljenje postane formativni, vodeći i vladajući činilac duše. Za Sokrata, pravo obrazovanje je značilo obrazovanje karaktera prema vrednostima koje se otkrivaju aktivnom i kritičkom upotrebom mišljenja.

Kritički ispitujući sva ljudska uverenja i ponašanje, Sokrat je želeo da odvoji etiku od carstva vlasti, tradicije, dogme, praznoverja i mita. Verovao je da je razum jedini pravi vodič do najbitnijih problema ljudskog postojanja – pitanja dobra i zla.

Podstičući Atinjane da racionalno razmišljaju o problemima ljudskog postojanja, Sokrat nije nudio nikakvu sistematsku etičku teoriju, nikakav popis moralnih principa. Ono što jeste obezbedio bio je metod ispitivanja koji se zvao *dijalektika*, ili logička diskusija. Onako kako ga je Sokrat koristio, *dijalog*, dijalektička razmena između pojedinaca, bio je neophodan izvor znanja i primoravao je ljude da izađu iz apatije i svog samozadovoljstva te da kritički preispitaju svoje misli, da se suprotstave nelogičnim, nedoslednim, dogmatskim i nepreciznim tvrdnjama i da izraze svoje ideje jasno definisanim izrazima.

Dijalog primorava pojedinca da igra aktivnu ulogu u izgrađivanju ideala i vrednosti prema kojima će živeti. Kroz dijalog pojedinci postaju aktivni učesnici u potrazi za znanjem. Putem neprekidnog unakrsnog ispitivanja, Sokrat je navodio sagovornika da objasni i potkrepi svoje mišljenje uz pomoć razuma, jer je jedino tako znanje postajalo deo nečijeg bića. Dijalog je podrazumevao da je svrha razuma da se koristi u odnosu između ljudskih bića kako bi ona mogla da uče jedna od drugih, pomažu jedna druge, podučavaju jedna druge i jedna druge unapređuju. On je, dalje, podrazumevao da ljudski um može i treba da pravi racionalan izbor. Odnositi se racionalno prema sebi i drugima jasno je obeležje ljudskog bića.

Sokrat je posvetio dobar deo života misiji ubeđivanja svojih Atinjana da kritički razmišljaju o tome kako proživljavaju svoje živote. Postavljanjem pitanja pokušavao je da podstakne ljude da izađu iz svog samozadovoljstva, da ih prisili da shvate koliko su njihovi životi bili bez usmerenja i besmisleni. Mnogo godina Sokrat je izazivao Atinjane

a da zbog toga nije trpeo posledice jer se Atina uglavnom odlikovala slobodom govora i mišljenja. Međutim, u nesigurna vremena u toku Peloponeskog rata (431–404. pre n. e.), i neposredno posle njega, Sokrat je sebi stvorio neprijatelje. Kada mu je bilo sedamdeset godina, bio je optužen da kvari omladinu iz grada i da ne veruje u gradske bogove nego u neka druga, nova božanstva. U osnovi ovih optužbi bio je strah da je Sokrat neko ko izaziva nevolje, subverzivna ličnost koja pre- ti državi podvrgavajući njene drevne i svete vrednosti kritičkoj misli.

Sokrat je odbacio optužbe i držao se veoma dostojanstveno na suđenju, odbijajući da se ponizi i moli za oprostaj. Pošto ga je atinski sud osudio, bilo mu je naređeno da ispije otrov. Da je pokušao da umiri sudije možda bi mu bila određena laka kazna, ali on nije hteo da menja svoje principe ni pod pretnjom smrti.

Sokrat svoju filozofiju i svoja uverenja nije zapisivao. Povezanu priču o njegovom životu možemo rekonstruisati uglavnom kroz dela njegovog najvažnijeg učenika, Platona.

Platon: Razumno društvo

Platon (429–347. pre n. e.) je koristio ideje svoga učitelja kako bi stvorio pregledan sistem filozofije koja je obuhvatala i svet prirode i društveni svet. Praktično sve probleme o kojima su raspravljali filozofi Zapada u toku dva protekla milenijuma pokrenuo je Platon. Ovde ćemo se usredsrediti na dve teme koje su ga najviše zaokupljale: na onu o teoriji ideja i onu o pravednoj državi. Platon je proširio Sokratovo poimanje razuma u svojoj teoriji ideja, a Sokratov pojam o racionalnom individualnom i moralnom karakteru u svojoj koncepciji pravedne države.

Sokrat je učio da postoje jedinstvena načela prava i pravde i da se do njih dolazi razmišljanjem. Nastavljajući se na misao svog učitelja, Platon je insistirao na postojanju jednog sveta više realnosti, nezavisnog od sveta pojavnih stvari. Ova viša realnost, govorio je on, jeste carstvo Ideja, ili Formi – nepromenljivih, večnih, apsolutnih i univerzalnih merila lepote, dobrote, pravde i istine.

Istina se nalazi u svetu Formi, a ne u svetu koji se može saznati preko čula. Na primer, čovek nikada ne može da nacрта savršen

kvadrat, ali svojstva savršenog kvadrata postoje u svetu Formi. Slično tome, običan čovek gradi svoje mišljenje o tome šta je lepota posmatranjem lepih stvari; filozof koji teži pravom znanju ide dalje od pojavnog i pokušava da shvati svojim umom Ideju lepote. Običnom pojedincu nedostaje pravo poimanje pravde ili dobrote: takvo znanje dostupno je samo filozofu, čiji um može da od običnih pojedinosti dosegne do idealnog sveta van prostora i vremena. Do prave mudrosti se, tako, dolazi poznavanjem Ideja, ne odrazima nesavršenih Ideja koje se uočavaju putem čula. Platon je bio pobornik razuma i težio je da proučava i uredi ljudski život prema univerzalno važećim normama. Odbacujući sofistički relativizam, on je tvrdio da postoje objektivna i večna načela.

Prilagođavajući racionalno nasleđe grčke filozofije politici, Platon je stvorio jasnu političku teoriju. Ono što su Grci postigli u praksi – udaljšavanje od mitske i teokratske politike – Platon je postigao na nivou mišljenja: uobličavanje racionalnog modela države.

Platon je preživeo rušilački Peloponeski rat, suđenje Sokratu i njegovo pogubljenje. Razočaran iskvarenošću atinskog morala i demokratske politike, bio je ubeđen da se pod postojećim atinskim uređenjem ni moral Atinjana pojedinaca ni dobro države ne mogu unaprediti i da je Atini potrebna moralna i politička reforma koja bi se zasnivala na Sokratovoj filozofiji.

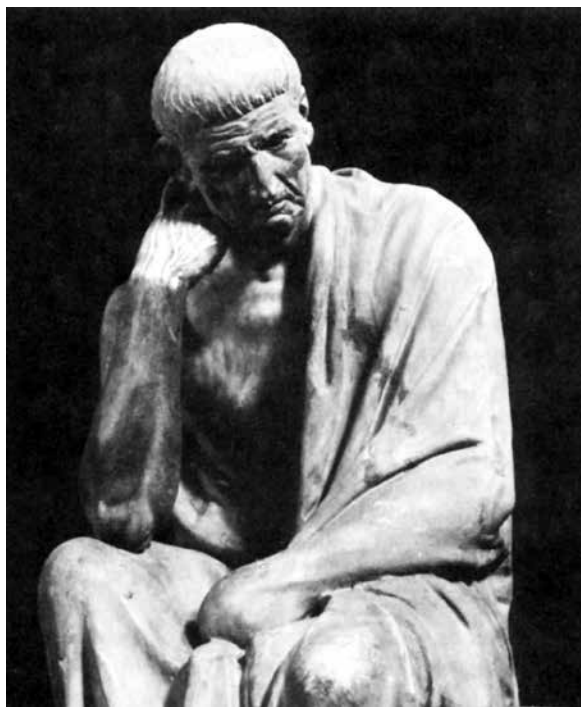
Osnova Platonove političke teorije onako kako je formulisana u njegovom veličanstvenom dijalogu *Država*, bila je kritika atinske demokratije. Aristokrata po rođenju i ubeđenju, Platon je verovao da je glupo očekivati da običan čovek inteligentno razmišlja o spoljnoj politici, privredi ili drugim pitanjima važnim za državu. Platon je odbacio osnovni princip atinske demokratije da je prosečan čovek u stanju da razumno učestvuje u javnim poslovima. Ljudi ne bi poverili brigu o bolesnom čoveku bilo kome, govorio je Platon, niti bi dopustili da neki novajlija upravlja brodom po buri, pa ipak, u jednoj demokratiji, amaterima je bilo dopušteno da vode vladu i da nadgledaju obrazovanje mladih, i nije nikakvo čudo što se atinsko društvo raspadalo. Platon je osećao da bi te dužnosti trebalo da obavljaju samo najbolji ljudi u državi, filozofi koji bi pristupili ljudskim problemima s razumom i mudrošću koji proističu iz poznavanja sveta nepromenljivih i savrš-

nih Ideja. Prema Platonovom mišljenju jedini sposobni da vladaju bili bi oni koji poseduju znanje o istini.

Aristotel: Sinteza znanja

Aristotel (384–322. pre n. e.) stoji na samom vrhu grčke misli zato što je dostigao kreativnu sintezu znanja i teorija ranijih mislilaca. Opseg Aristotelovih interesovanja i znanja je izuzetan. Bio je vodeći stručnjak svoga vremena na svakom polju znanja, uz mogući izuzetak matematike.

Aristotel se prihvatio monumentalnog zadatka da organizuje i sistematizuje misli presokratovaca (kosmologa), Sokrata i Platona. Delio je s prirodnim filozofima želju da shvate fizički svemir; delio je sa Sokratom i Platonom uverenje da je razum najviša čovekova sposobnost i da je polis primarna formativna institucija grčkog života.

Aristotel

Praktično i empirijski nastrojenom Aristotelu, platonovski pojam o jednom nezavisnom i odvojenom svetu Formi, koji se nalazi izvan prostora i vremena, izgledao je suprotan zdravom razumu. Da bi shvatio stvarnost, govorio je Aristotel, čovek ne treba da beži u neki drugi svet. Za njega je Platonovo učenje o dva sveta bilo opterećeno s previše tajanstvenosti, misticizma i poetske mašte; štaviše, Platon je potcenio svet činjenica i predmeta koji se otkriva vidom, sluhom i dodirrom – svet koji je Aristotel cenio. Aristotel je, kao i Platon, želeo da shvati suštinu stvari i smatrao je da razumevanje univerzalnih principa predstavlja krajnji cilj znanja. Ali za razliku od Platona, on nije okrenuo leđa svetu stvari da bi stekao takvo znanje. Pošto je posedovao znatiljelu naučnika da shvati prirodu, Aristotel je poštovao znanje stečeno čulima.

Za Aristotela, Forme se nisu nalazile u višoj realnosti, izvan i iza pojava, već su postojale u samim stvarima. Govorio je da se uz pomoć ljudskog iskustva sa stvarima kao što su ljudi, konji i beli predmeti, mogu, uz pomoć razuma, otkriti suština čoveka, konja i beline. Forma Čoveka, Forma Konja i Forma Beline takođe je saznatljiva. Ove univerzalije, koje se odnose na sve ljude, sve konje i sve bele predmete, bile su i za Aristotela i za Platona pravi predmeti znanja. Za Platona, ove Forme postoje nezavisno od određenih predmeta; Forme ljudi, ili konja, ili beline, ili trouglova, ili hramova postoje bez obzira na to da li su predstave ovih Ideja u obliku materijalnih predmeta obznanjene čulima. Za Aristotela, međutim, univerzalne ideje ne mogu se odrediti bez ispitivanja određenih stvari. Dok je Platonovo korišćenje razuma težilo da naglasi onaj drugi svet, Aristotel je pokušavao da filozofiju vrati na zemlju.

Smatrajući da izvesnost u znanju potiče jedino od razuma, a ne od čula, Platon je bio predodređen za matematiku i metafiziku – čistu misao koja nadilazi svet promena i materijalnih predmeta. Naglašavajući važnost znanja stečenog putem racionalnog ispitivanja čulnog iskustva, Aristotel je podržavao razvoj empirijskih nauka – fizike, biologije, zoologije, botanike i drugih disciplina koje se zasnivaju na posmatranju i istraživanju prirode i beleženju podataka.

Etička misao

Aristotel je, poput Sokrata i Platona, verovao da je učenje o moralnom moguće i da se ono mora zasnivati na razumu. Za Aristotela, dobar život je bio ispitani život; to je značilo donošenje razumnih odluka u situacijama kada je čovek suočen sa specifičnim problemima. Ljudi bi mogli da dostignu sreću kada bi sprovodili samo čoveku datu sposobnost rasuđivanja, kada bi primenjivali svoje znanje koje je od značaja za život i kada bi njihovo ponašanje bilo rukovođeno inteligencijom, a ne čudima, običajima ili vlašću.

Aristotel je priznavao, međutim, da ljudi nisu u potpunosti racionalni, da postoji afektivni element u ljudskoj ličnosti, koji se ne može ukloniti ili zanemariti. Aristotel je smatrao da predavati se potpuno strastima znači spustiti se na nivo zveri, ali da poricanje strasti i život u askezi predstavlja ludo i nerazumno odbacivanje ljudske prirode. Smatrao je, takođe, da bi pravilnim vežbanjem ljudi mogli da nauče da upravljaju svojim strastima. Mogli bi da dostignu moralno blagostanje ili vrlinu, kada bi izbegavali krajnosti u ponašanju i kad bi razumno izabrali put umerenosti. „Ništa preterano“, ključ je Aristotelove etike.

Politička misao

Aristotelova *Politika* upotpunjuje njegovu *Etiku*. Da bi dobro živeo, rekao je on, čovek to mora da učini kao član političke zajednice. Jedino će polis, samoupravni grad-država, dati ljudima mogućnosti da vode razborit i moralan život. Ovom tvrdnjom Aristotel je izražavao tipično grčki stav. Kao i Platon, i Aristotel je tvrdio da se politički život može razumom shvatiti i pametno usmeravati. Naglašavao je važnost vladavine zakona. Polagao je svoju veru u zakon više nego u pojedince, podložne strastima. Iako je Aristotel priznavao da bi zakone povremeno trebalo menjati, preporučivao je veliku obazrivost; inače, ljudi bi izgubili poštovanje prema zakonima i ljudskim postupcima.

Tiranija i revolucija, rekao je Aristotel, mogu predstavljati pretnju vladavini zakona i dobrobiti građanina. Da bi sprečila revoluciju, država mora da održava „duh poštovanja zakona... Ljudi ne treba da misle da je ropstvo živeti prema pravilu ustava, jer to je za njih spas“.⁵ Aristotel je smatrao da je „najbolja politička zajednica ona koju for-

miraju građani srednje klase i da imaju izgleda da budu dobro vođene one države u kojima je srednja klasa velika i, ako je moguće, jača od ostalih klasa (imućnih i siromašnih)⁶. I bogati, koji se ističu „lepom, snagom, poreklom, (i) bogatstvom“, i siromašni, koji su „toliko slabi ili toliko poniženi (nalaze da im je) teško da prate principe razuma. Od ovo dvoje oni prvi postaju nasilnici i kriminalci, a oni drugi nitkovi i sitne hulje.“ Bogati su nevoljni „da se povinuju vlasti... jer dok su dečaci, zbog raskoši u kojoj su podignuti, oni čak ni u školi ne steknu naviku poslušnosti“. Samim tim, bogati „mogu jedino da vladaju despotski“. S druge strane, siromašni su „suviše poniženi... da bi komandovali i njima se mora vladati kao robljem“⁷. Građani srednjeg staleža manje su podložni zavisti od siromašnih i oni će, pre nego bogati, na svoje sugrađane gledati kao na sebi ravne.

Helenističko doba: stoicizam

Grčka civilizacija, ili helenizam, prošla je kroz tri jasno izdvojena perioda: helensko doba, helenističko doba i grčko-rimsko doba. Helensko doba počelo je oko 800. godine pre n. e. s prvim gradovima-državama, doseglo svoj vrhunac u petom veku pre n. e. i trajalo sve do smrti Aleksandra Velikog 323. pre n. e. U to vreme, drevni svet je ušao u helenističko doba, koje se završilo 30. godine pre n. e., kada je Egipat, poslednja veća helenistička država, pao u ruke Rimskog carstva. Grčko-rimsko doba trajalo je pet stotina godina: to je period Rimskog carstva do pada zapadnog dela imperije krajem petog veka posle n. e.

Kao rezultat Aleksandrovih osvajanja, zemalja između Grčke i Indije, desetine hiljada grčkih vojnika, trgovaca i administratora nastanile su se u istočnim zemljama. Vreme mešanja Grka sa bliskoistočnim narodima i kulturama nazivamo helenističkim dobom.

Helenistički mislioci očuvali su i uvećali racionalnu tradiciju grčke filozofije. U helenskom periodu, grčki filozofi imali su ograničenu predstavu o čovečanstvu, deleći svet na Grke i negrke, koje su nazivali varvarima. U helenističkom periodu, to mešanje Grka s narodima Bliskog istoka dovelo je do pomeranja težišta s grada na *oikoume-*

ne (nastanjeni svet). Parohijalizam je ustupio mesto univerzalizmu i kosmopolitizmu, kada su ljudi počeli o sebi da misle kao o članovima svetske zajednice. Filozofi su civilizovani svet počeli da posmatraju kao jedan grad, grad čovečanstva.

Stoicizam je, kao vodeća filozofija u helenističkom svetu, svojim učenjem da svet čini samo jedno društvo dao teorijski izraz odnosa prema svetu toga doba. Dolazeći do ideje da je svet jedna država, grad čovečanstva, stoicizam je ponudio odgovor na problem zajednice i otuđenosti izazvane propašću grada-države. Naglašavajući unutrašnju snagu u nošenju sa životnim nedaćama stoicizam je, u svetu prepunom neizvesnosti, ponudio put ka sreći pojedinca.

U osnovi stoicizma bilo je uverenje da u univerzumu vlada princip reda, koji se različito nazivao božanska vatra, Bog, božanski razum (logos). Ovaj vladajući princip nalazi se u osnovi svih stvari i sve ih prožima: njime se objašnjavao poredak koji je vladao u prirodi. Stoici su rasuđivali da pošto ljudi predstavljaju deo univerzuma isto tako dele i logos koji vlada čitavim univerzumom. Logos je usađen u svakog čoveka; omogućava ljudima da deluju razborito, da shvate principe poretka koji vlada prirodom. Pošto je razum nešto što svi poseduju, ljudska bića su u osnovi braća, i u osnovi su jednaki. Razum daje pojedincu dostojanstvo i omogućava mu da priznaje i poštuje dostojanstvo drugih. Za stoike, svi ljudi, Grci i varvari, slobodni i roblje, bogati i siromašni, jedni drugima su bližnji, a jedan zakon, zakon prirode, važi za sve. Tako su stoici, kao i Jevreji, došli na pomisao o čovečanstvu kao jednoj celini.

Poput Sokrata, i stoici su verovali da je sposobnost razmišljanja izrazit kvalitet neke osobe, a da sreća dolazi kada racionalni deo duše savlada emocije. Stoici su, kao i Sokrat, smatrali da pojedinci treba da se moralno usavršavaju. Po mišljenju stoika, mudri ljudi uređuju svoje živote prema prirodnom zakonu – zakonu razuma – koji je u osnovi univerzuma. Ta harmonija s logosom daje im unutrašnju snagu da se odupru mučenjima koja im nameću drugi, sudbina, i njihova sopstvena strasna priroda. Gospodarenje samim sobom i unutrašnji mir, ili sreća, uslediće. Takvi pojedinci ostaju neuznemireni nedaćama života, jer su njihove duše samo njihove. Čak ni robovima nije uskraćena unutrašnja sloboda; mada su njihova tela podređena moći njihovih gospodara, njihov um je nezavisan i slobodan.

Stoicizam je imao dugotrajan uticaj na zapadnjački način razmišljanja. Prema nekim rimskim političkim teoretičarima, Rimsko carstvo je ispunjavalo ideal stoika o svetskoj zajednici u kojoj ljudi raznih nacionalnosti predstavljaju građanstvo kojim upravlja svetski zakon koji odgovara zakonu razuma, ili prirodnom zakonu, koji deluje širom univerzuma. Uverenja stoika – da smo po prirodi svi mi članovi jedne porodice, da je svaki pojedinac važan, da razlike u rangu i rasi nisu važne, da ljudski zakon ne bi trebalo da se sukobljava s prirodnim zakonom – bilo je ugrađeno u rimsko zakonodavstvo, hrišćansku misao i savremeni liberalizam. Postoji kontinuitet između stoičke misli i principa neotuđivih prava navedenih u Američkoj deklaraciji nezavisnosti.

Grčka dostignuća: razum, sloboda, humanizam

Kao i drugi drevni narodi, i Grci su ratovali, masakrirali i porobljavali druge narode; umeli su da budu svirepi, arogantni, kontroverzni i praznoverni; i često su kršili svoje ideale. Ali njihova su dostignuća bila od neosporno velikog istorijskog značaja. Zapadna misao počinje s Grcima, koji su prvi definisali pojedinca na osnovu njegovih sposobnosti da razmišlja. Veliko dostignuće grčkog duha bilo je da se uzdigne iznad magije, čuda, vlasti i običaja, i otkrije sredstva da se prirodi i društvu da racionalni poredak. Svi vidovi grčke civilizacije – nauka, filozofija, umetnost, književnost, politika, istorijski spisi – sve su se više oslanjali na ljudski razum i sve su manje zavisili od bogova.

U Mesopotamiji i Egiptu, ljudi nisu imali predstavu o svojoj individualnoj vrednosti niti svest o političkoj slobodi. Oni nisu bili građani, već podanici pod komandom vladara čija je apsolutna vlast imala božansko poreklo. Takva kraljevska vlast nije bila nametnuta nenaklonjenom stanovništvu već ju je ono prihvatilo i povinovalo joj se na verskoj osnovi.

Za razliku od njih, Grci su ostvarili političku slobodu. Oni su državu shvatali kao zajednicu slobodnih građana koji stvaraju zakone u svom interesu. Grci su smatrali da su ljudi u stanju da vladaju sami

sobom i cenili su kada se građani aktivno uključuju u život polisa. Za Grke, država je bila sredstvo koje kultiviše i koje dopušta ljudima da žive ispravnim životom. Grčki politički mislioci došli su do ideje o racionalnoj ili pravnoj državi u kojoj je zakon bio izraz razuma a ne moći; izraz opšteg dobra zajednice a ne ličnih interesa.

Grci su zapadnoj civilizaciji dali i koncepciju unutrašnje, ili etičke, slobode: ljudi mogu slobodno da biraju između srama i časti, kukavičluka i dužnosti, umerenosti i preterivanja. Junaci grčkih tragedija su patili, ne zato što su bili lutke kojima manipulišu više sile, već zato što su posedovali slobodu odlučivanja. Ideja o etičkoj slobodi dostigla je svoj vrhunac u Sokratovoj misli. Uobličiti sebe prema idealima znanim ljudskom umu – razviti se u autonomnu ličnost koja sama sobom upravlja – bio je za Grke najviši oblik slobode.

Tokom helenističkog perioda, Grci su, kao i Jevreji pre njih, došli do ideje univerzalizma, jedinstva čovečanstva. Filozofi stoici učili su da su svi ljudi, zbog svoje sposobnosti da razmišljaju, u suštini slični, i njima se može vladati istim zakonima. Ova ideja se nalazi u korenu savremenog shvatanja prirodnih, ili ljudskih, prava, koje svaki pojedinac stiće rođenjem.

Humanistički stav prema životu bio je u osnovi svega što su dostigli Grci. Oni su izrazili veru u vrednost, značaj i dostojanstvo pojedinca, tražili su maksimalno usavršavanje ljudskih sposobnosti, pun razvoj ljudske ličnosti i voljno traženje savršenstva. Grčka umetnost, na primer, učinila je ljudsko telo središnjom tačkom pažnje, i veličala plemenitost, dostojanstvo, samopouzdanje i lepotu ljudskog bića. Ceneći ljudsku ličnost, grčki humanisti nisu odobravali život bez ograničenja; oni su težili da stvore viši tip čoveka. Takav čovek bi sebe uobličio prema visokim normama; on bi svoj život učinio skladnim i savšenim poput nekog umetničkog dela. Takva težnja iziskivala je napor, disciplinu i inteligenciju. Osnovno za grčki humanistički pogled bilo je uverenje da čovek može da ovlada sobom. Iako ljudi ne mogu da izmene tok prirode jer u kosmosu postoji poredak nad kojim ni ljudska bića ni bogovi nemaju kontrolu, humanisti su verovali da ljudi mogu da kontrolišu sopstvene živote.

Otkrivajući teoretski razum, definišući političku slobodu i afirmišući vrednost i potencijal ljudske ličnosti, Grci su raskinuli s prošloš-

ću i utemeljili racionalnu i humanističku tradiciju Zapada. „Da nije postojala grčka civilizacija“, kaže pesnik V. Oden (*W. H. Auden*), „mi nikada ne bismo postali u potpunosti svesni, što će reći da mi nikada ne bismo postali, bilo to po nas dobro ili ne, u potpunosti ljudska bića“.⁸

Rimljani

Gradeći svetsku zajednicu koja je srušila prepreke između nacija, sačuvavši i šireći grčku civilizaciju i razvijajući racionalni sistem zakona primenljiv na čitavo čovečanstvo, Rimljani su otišli dalje putem univerzalističkih i kosmopolitskih shvatanja o svetu, koja se javljaju još u doba helenizma. Veliki je domot Rima bilo prevazilaženje uske političke orijentacije grada-države i stvaranje svetske države koja je ujedinjavala različite nacije sveta Sredozemlja. Smatrajući polis jednim modelom za dobar život, Grci nisu želeli širu političku zajednicu i skoro su potpuno isključili strance iz građanstva. Iako su helenistički filozofi predvideli mogućnost svetske zajednice, helenistička politika nije mogla da je uobliči. Ali Rim je prevazišao ograničenja mentaliteta grada-države i razvio pravni i građanski sistem koji je važio širom imperije. Jevreji su se odlikovali svojim prorocima, a Grci svojim filozofima; duh Rima našao je izraza u zakonu i veštini upravljanja državom.

Istoričari dele rimsku istoriju na dva široka perioda: period Rimske republike koji je počeo 509. godine pre n. e. zbacivanjem etrurske monarhije, i na period carstva koji je započeo 27. godine pre n. e. kada je Oktavijan (Avgust) postao prvi rimski imperator, okončavajući pet stotina godina republikanske samouprave. Osvojivši mediteranski svet i šireći svoje zakone i, u nekim slučajevima, pravo na građanstvo različitim narodima, Rimska republika je prevazišla parohijalizam tipičan za gradove-države. Republika je začela pravac ka političkom i pravnom univerzalizmu, koji je sazreo u drugoj fazi rimske istorije, u carstvu.

Filozofija i pravo

Glavna posledica ekspanzije bio je pojačan dodir s grčkom kulturom. Rimljani su od Grka sticali znanje o naučnoj misli, filozofiji, medicini i geografiji. Rimski pisci i govornici koristili su grčku istoriju, književnost i retoriku kao uzore. Usvajajući grčki humanistički pogled na svet, Rimljani su počeli da cene ljudsku inteligenciju i elokventnu i elegantnu prozu i poeziju. Bogati Rimljani zadržali su grčke tutore, pesnike i filozofe u svojim kućama i slali svoje sinove na školovanje u Atinu. Tako su Rimljani na stvaralački način usvajali grčka dostignuća i prenosili ih drugima, proširujući orbitu helenizma.

Stoicizam je bio glavna filozofija rimskog sveta, a njegovi vodeći predstavnici bili su Ciceron, Seneka, Epiktet i Marko Aurelije. Nastavljajući racionalnu tradiciju grčke filozofije, rimski su stoici smatrali da svetom vlada razum i cenili ljudski intelekt. Poput Sokrata, i oni su tragali za najvećim dobrom na ovom svetu, a ne u zagrobnom životu, i nisu videli snagu koja bi bila veća od ljudskog duha. Moralne vrednosti su se sticale samo razumom. Pojedinaac je bio samodovoljan i u potpunosti je zavisio od racionalnih sposobnosti za sticanje znanja i činjenje dobrih dela. Stoici su cenili samosvojnu ličnost koja postiže vrlinu i mudrost racionalnom kontrolom svog života. Stoička doktrina da svi ljudi pripadaju zajedničkom čovečanstvu, zbog svoje sposobnosti da rasuđuju, poklapala se s potrebama višenacionalnog Rimskog carstva.

Izražavajući žudnju Rima za poretkom i pravdom, pravo je predstavljalo veliko zaveštanje zapadnoj civilizaciji. U toku perioda širenja Republike van granica Italije, dodir s Grcima i drugim narodima doveo je do razvoja međunarodnog prava (*ius gentium*), ogranka rimskog prava, koje je bilo spoj rimskog građanskog prava s principima selektivno izvučenim iz pravne tradicije Grka i drugih naroda. Rimski pravници poistovećivali su *ius gentium* s prirodnim pravom (*ius naturale*) stoika. Pravници su govorili da pravo treba da je usaglašeno s racionalnim principima neodvojivim od prirode – jednoobraznim normama koje racionalni ljudi mogu da prepoznaju. Služeći povezivanju različitih naroda, međunarodno se pravo uklapalo u potrebe svetske imperije i u ideale stoika, i kako je to istakao Ciceron: „Istinsko

pravo je ispravan razum u saglasnosti s prirodom; ono ima univerzalnu primenu, nepromenljivo je i večno. I neće biti nikakvih različitih zakona u Rimu i u Atini, ili raznih zakona sada i u budućnosti, već će jedno večno i nepromenljivo pravo važiti za sve nacije i sva vremena.⁴⁹ Međunarodno pravo je počelo da se primenjuje širom imperije iako nikada nije u potpunosti zamenilo lokalne zakone. Gledano očima zakona, građanin nije bio Sirijac ili Brit ili Španac, već Rimljanin.

Dostignuća Rima

Rim je ostavio Zapadu bogato nasleđe koje je opstalo vekovima. Ideja o svetskoj imperiji objedinjenoj opštim pravom i efikasnom vladom nikada nije zamrla. Tokom vekova koji su usledili posle pada Rima ljude je i dalje privlačila ideja o ujedinjenom i mirnom svetudržavi. Negujući filozofiju, književnost, nauku i umetnost drevne Grčke i unapređujući ih, Rim je ojačao temelje kulturne tradicije Zapada. Latinski, jezik Rima, živeo je još dugo i pošto je Rim iščezao. Crkveni oci Zapada pisali su na latinskom, i u toku srednjeg veka latinski je bio jezik nauke, književnosti i prava. Iz latinskog su proistekli italijanski, francuski, španski, portugalski i rumunski. Kada je Rimsko carstvo palo, rimsko pravo, suština izraza rimskog duha, prestalo je da se koristi u Zapadnoj Evropi. Postepeno uvođeno u dvanaestom veku, počelo je da sačinjava osnovu opšteg prava u svim zemljama Zapada izuzev u Britaniji i zemljama njenog kulturnog kruga. Konačno, hrišćanstvo, osnovna religija Zapada, rođeno je unutar Rimskog carstva i na njega su umnogome uticali rimsko pravo i organizacija.

Rano hrišćanstvo: svetska religija

I dok su poverenje u ljudski razum i nada u sreću na ovom svetu bleđeli tokom poslednjih vekova Rimskog carstva, jedan novi pogled

na svet počeo je da se učvršćuje. Prisutno u filozofiji (naročito u neoplatonizmu, koji je težio da dostigne apsolutno ne pomoću razuma već putem duhovne opijenosti – mističnog iskustva) i popularno među orijentalnim religijama, ovo shvatanje je naglašavalo bekstvo iz sveta prinude i spajanje s višom realnošću. Hrišćanstvo se razvijalo i širilo u okviru klasicizma u opadanju i uzdizanja večnog života. Kao odgovor na opadanje helenizma, hrišćanstvo je ponudilo razlog zbog koga je vredno živeti u duhovno razočaranom grčko-rimskom svetu: nadu u ličnu besmrtnost. Trijumf hrišćanstva označio je raskid s klasičnom antikom i novu etapu u evoluciji Zapada jer je postojala osnovna razlika između klasičnog i hrišćanskog poimanja Boga, pojedinca i svrhe života.

Trijumf hrišćanstva dovodi se u vezu s odgovarajućim opadanjem vitalnosti helenizma i pomeranja kulturne emfaze – skretanja od razuma ka emocijama i otkrovenju. Nudeći utešna rešenja za egzistencijalne probleme života i smrti, religija je pokazala veću sposobnost da pokrene ljudska srca nego što je to uspeo da učini razum. Helenizam je izumeo oruđa racionalne misli, ali moć mitskog nikada nije bila u potpunosti potisnuta. U vreme poznog Rimskog carstva, nauka i filozofija nisu bile u stanju da se takmiče s misticizmom i mitom. Misteriozni kultovi, koji su obećavali lično spasenje, širili su se i sticali sledbenike. Neoplatonisti su žudeli za mističnim sjedinjavanjem s Jednim. Astrologija i magija, koje su nudile natprirodna objašnjenja za delovanja prirode, takođe su bile popularne. Ovo skretanje od racionalnih i ovozemaljskih vrednosti omogućilo je da se utre put hrišćanstvu. Grčko-rimskom svetu koji je stagnirao i bio duhovno iscrpljen, hrišćanstvo je pružilo životu nov smisao i ponudilo novu nadu razočaranim ljudima.

Hrišćanska poruka božanskog Spasitelja, brižnog Oca, i bratske ljubavi, nadahnjivala je ljude nezadovoljne postojećim svetom, koji nisu osećali privrženost gradu ili imperiji, koji nisu mogli da pronađu nadahnuće u filozofiji i koji su patili od dubokog osećanja usamljenosti. Hrišćanstvo je ponudilo pojedincu ono što grad-država i rimski svet-država nisu mogli: dubok lični odnos s Bogom, blisku vezu s višom realnošću i članstvo u jednoj zajednici vernih koji brinu jedni o drugima.

Naglašavajući intelekt i samopouzdanje, grčko-rimska misao nije zadovoljavala emotivne potrebe običnog čoveka. Hrišćanstvo se obraćalo upravo tom nedostatku u grčko-rimskom pogledu na svet. Siromašne, ugnjetene i roblje, privukli su ličnost, život, smrt i vaskrsnuće Isusa Hrista, njegova ljubav prema svima i njegova briga za napaćeno čovečanstvo. Oni su našli duhovnu podršku u religiji koja je pružala ruku ljubavi i učila da vredan čovek ne mora da bude otmenog porekla, bogat, obrazovan ili talentovan. Ljudima opterećenim nedaćama i užasnutim pred smrću, hrišćanstvo je ponudilo obećanje večnog života, carstvo nebesko gde će ih tešiti Bog otac. Tako je hrišćanstvo običnom čoveku dalo ono što aristokratske vrednosti grčko-rimske civilizacije uglavnom nisu – nadu i osećanje dostojanstva.

Hrišćanstvo i grčka filozofija

Hrišćanstvo je stvorilo sintezu jevrejske i grčko-rimske tradicije. Pošto je poniklo iz judaizma, ono je asimilovalo jevrejski monoteizam i moralnu misao proroka i zadržalo Stari zavet kao božju reč. U svom razvoju nova religija je usvajala elemente grčke filozofije. Ali, postojala je borba između konzervativaca, koji su odbijali da išta imaju s paganskom filozofijom, i onih vernika koji su priznavali vrednost grčke misli za hrišćanstvo.

Za konzervativne crkvene oce, klasična filozofija bila je u osnovi pogrešna zato što nije proizlazila iz božanskog otkrovenja. Kao konačni izraz božje istine, hrišćanstvo je zamenilo i pagansku filozofiju i paganske religije. Konzervativci su se plašili da bi izučavanje klasičnih autora potkopalo hrišćanski moral (zar Platon nije predlagao zajednicu žena i zar se dramski pisci nisu bavili žestokim strastima?), i promovisalo jeres (zar klasična literatura nije bila prepuna delova koji su se odnosili na paganske bogove?). Za crkvene oce nije moglo biti nikakvog kompromisa između grčke filozofije i hrišćanskog otkrovenja.

Neki od prvih crkvenih otaca, međutim, branili su vrednost izučavanja klasične literature. Tvrdili su da grčka filozofija poseduje nejasan

odsaj božje istine, jedan prethrišćanski uvid u božansku mudrost. S Hristom se ispravilo i ispunilo shvatanje do koga se došlo filozofskim umom. Poznavanje grčke filozofije, tvrdili su oni, pomagalo je hrišćaninu da svoja uverenja objasni na logičan način i da razložno raspravlja s paganskim kritičarima o hrišćanskom učenju.

Koristeći jezik i kategorije grčke filozofije, hrišćanski su intelektualci preobrazili hrišćanstvo od jednostavnog etičkog kreda u teorijski sistem – teologiju. Ovaj napor da se iskažu hrišćanska verovanja izrazima grčkog racionalizma poznat je kao helenizacija hrišćanstva. Grčka filozofija omogućila je hrišćanima da racionalnim izrazima objasne postojanje Boga i otkrovenje. Hristos je predstavljen kao božanski logos (razum) u ljudskom obliku. Učenje stoika da su svi ljudi u osnovi jednaki, zato što dele jedinstven razum, moglo se formulirati hrišćanskim izrazima – da su svi sjedinjeni u Hristu. Hrišćansko otkrovenje moglo je da asimiluje stoičku etiku, koja je naglašavala umerenost, samokontrolu i bratstvo. Naročito u platonizmu, koji je pravio razliku između sveta koji se može opaziti čulima i onog višeg reda, dostupnog intelektu, hrišćanski su mislioci našli prikladno sredstvo da izraze svoja uverenja. Hrišćani su smatrali da u božjem umu postoje savršene i univerzalne Forme, ili Ideje, za koje je Platon tvrdio da predstavljaju pravi cilj znanja i izvor etičkih načela

To što se crkvena doktrina nastavljala na grčku filozofiju od ogromne je važnosti: to je značilo da neprocenjivo dostignuće grčkog uma, racionalna misao, nije bila izgubljena. Ali helenizacija hrišćanstva nije bila trijumf nad helenizmom. Grčka je filozofija morala da žrtvuje svoju osnovnu autonomiju potrebama hrišćanskog otkrovenja – razum je morao da se uklopi u hrišćanski okvir. Štaviše, iako je hrišćanstvo iskoristilo grčku filozofiju, hrišćanska istina je na kraju počivala na veri, a ne na razumu.

Sveti Avgustin: hrišćanski pogled na svet

U toku rane istorije hrišćanstva, mnogi učeni ljudi, „crkveni oci“, objašnjavali su i branili crkvena učenja. Najvažniji hrišćanski teoreti-

čar u poznom Rimskom carstvu bio je sveti Avgustin (354–430. n. e.), biskup u Hipu u severnoj Africi i autor knjige *O državi božjoj*. Avgustin je postao glavni tvorac hrišćanskog pogleda na svet koji je nasledio klasicizam na umoru.

Godine 410, kada je Avgustin imao oko pedeset godina, Vizigoti su pokorili Rim – bio je to poraz za koji klasična svest nije bila spremna. Širom Carstva ljudi su bili u panici. Pagani su krivili hrišćanstvo za tu tragediju. Čak su i hrišćani izražavali svoje nespokojstvo. Zbog čega i pravedni da pate? Gde je bilo carstvo božje na zemlji, koje je prorokovano? U delu *O državi božjoj*, Avgustin je zastupao stav da glavna briga hrišćana ne treba da bude zemaljska država. Nedaće Rima, prema tome, ne bi trebalo nepotrebno da uznemiravaju hrišćane, jer je pravi hrišćanin građanin jedne nebeske države koju nikako ne mogu porobiti varvarski neznabošci već će ona večno trajati. U poređenju s božjom nebeskom državom, propast Rima bila je nevažna. Ono što je zaista bilo važno u istoriji, rekao je Avgustin, nije nastanak ili nestanak gradova i carstava, već odlazak pojedinca u raj ili u pakao.

Međutim, Avgustin nije smatrao da je svojom smrću Hristos svima otvorio vrata neba. Većina ljudi su poročni grešnici osuđeni na večnu kaznu, rekao je Avgustin. U ljudskom društvu svuda uočavamo

ljubav prema stvarima koje su tako tašte... i stvaraju tako mnogo bola u srcu, nevolja, tuge i strahovanja; takve izopačene radosti u nesporazumima, borbi i ratu... takve prevare i krađe i pljačke; takva... ubistva i zločine, svireposti i divljaštva, bezakonje i požudu; sve bestidne strasti nečistih... grehove protiv religije... nepravde prema našim susedima... prevare, laži, lažna svedočenja, nasilje nad ljudima i imovinom.¹⁰

Avgustin je smatrao da samo mali broj ljudi poseduje dar vere i obećanje neba. Ljudi ne mogu samo sopstvenim naporom da savladaju grešnu prirodu; moralna i duhovna obnova ne potiče iz snage ljudske volje već od božje milosti. Mali broj obdarenih božjom milošću sačinjava božju državu. Većina stanovnika zemaljske države osuđena je na večnu kaznu u paklu. Postoji večni sukob između te dve države i između njihovih stanovnika; jedna država predstavlja greh i poročnost, ona druga božju istinu i savršenstvo. Za Avgustina, najviše dobro nije na ovome svetu već je u večnom životu s Bogom. Ovo njegovo razlikova-

nje višeg sveta savršenstva i nižeg sveta iskvarenosti imalo je uticaja tokom čitavog srednjeg veka.

Avgustin je odbacivao karakteristično obeležje klasičnog humanizma, autonomiju mišljenja. Za njega, krajnja se mudrost ne može dostići samo putem racionalnog razmišljanja; vera treba da vodi mišljenje. Bez vere ne može biti ni pravog znanja, ni pravog razumevanja. Filozofija nema nikakvu vrednost ako prvo ne prihvati kao apsolutno izvesno postojanje Boga i autoritet njegovog otkrovenja. Tako je Avgustin podržao prvenstvo vere, ali nije obavezno smatrao razum neprijateljem vere i nije bio pristalica ukidanja racionalnog rasuđivanja. Ono što je on zamerao klasičnom stavu bilo je to da se samo razmišljanjem može stići do mudrosti. Mudrost za kojom je Avgustin tragao, bila je hrišćanska mudrost, božje otkrovenje čovečanstvu. Polazište za tu mudrost, kako je govorio, bili su vera u Boga i Sveto pismo. Za Avgustina, sekularno znanje samo po sebi ne vredi mnogo; pravi značaj znanja leži u njegovoj ulozi sredstva za razumevanje božje volje. Avgustin je prilagodio klasičnu intelektualnu tradiciju potrebama hrišćanskog otkrovenja.

S Avgustinom, pogled na svet klasičnog humanizma usredsređen na čoveka – koji je vekovima trpeo transformacije – ustupio je mesto pogledu na svet usredsređenom na Boga. Ispunjenje božje volje, a ne potpun razvoj judskih sposobnosti, postalo je centralna preokupacija života.

Hrišćanstvo i klasični humanizam: alternativni pogledi na svet

Hrišćanstvo i klasični humanizam su dve glavne komponente zapadne tradicije. Vrednost koju savremena zapadna civilizacija pridaje pojedincu proističe iz klasičnog humanizma i judeo-hrišćanske tradicije. Klasični humanisti su verovali da vrednost pojedinca potiče iz sposobnosti jedinke da rasuđuje, da uobličava svoju ličnost prema merilima razuma. Hrišćanstvo takođe stavlja važan akcenat na pojedinca. Prema hrišćanskom shvatanju Bog brine o svakom pojedincu, on želi da se ljudi pravedno ponašaju i da uđu u raj; Hristos je umro za

sve, zato što voli čovečanstvo. Hrišćanstvo podržava aktivnu ljubav i iskrenu brigu prema bližnjima.

Ali hrišćanstvo i klasični humanizam isto tako predstavljaju dva bitno različita pogleda na svet. Trijumf hrišćanskog gledišta označio je raskid s osnovnim značenjem klasičnog humanizma; ukazivao je na kraj antičkog sveta i početak jednog novog doba vere, srednjeg veka. S pobedom hrišćanstva, krajnja svrha života se promenila. Cilj života više nije bilo dostizanje savršenstva na ovome svetu, potpunim i kreativnim razvojem ljudskih sposobnosti, već dostizanje spasenja u nekoj nebeskoj državi. Dostignuća čoveka na ovome svetu ne dosežu daleko ukoliko on ne prihvati Boga i njegovo otkrovenje.

Prema klasičnom shvatanju, istorija nema krajnji cilj, niti ikakvo krajnje značenje; periodi sreće i bede beskonačno se ponavljaju. Prema hrišćanskom uverenju, istorija je ispunjena duhovnim značenjem. To je duboka drama pojedinaca koji se bore da prevaziđu svoj prvobitni greh kako bi mogli da dostignu večno blaženstvo na onom svetu. Istorija je počela Adamovim i Evinim prkošenjem Bogu, a završiće se kada se Hristos vrati na zemlju, kada zlo bude iskorenjeno, kada ovlada božja volja.

Klasicizam je smatrao da nema višeg autoriteta od razuma; rano hrišćanstvo je učilo da je, bez Boga kao polazne tačke, znanje bez oblika besmisleno i sklono greškama. Klasicizam je smatrao da su etička merila bili zakoni prirode koje razum može da spozna. Ljudske jedinice razumom mogu da dođu do onih vrednosti pomoću kojih treba da regulišu svoje živote. Razum će im omogućiti da upravljaju željama i voljom; on će im pokazati gde je u njihovom ponašanju bila greška i naučiti ih kako da to isprave. Rano hrišćanstvo, s druge strane, smatralo je da etička merila proizlaze iz božje volje. Bez povinovanja božjim zapovestima, ljudi će ostati zauvek grešni; ljudska volja koja je u osnovi grešna, ne može se preobraziti podsticajima razuma. Samo kada se pojedinac okrene Bogu tražeći oprostaj i usmerenje – pronaći će unutrašnju snagu da savlada svoju grešnu prirodu. Ljudi ne mogu da se usavrše uz pomoć naučnog znanja; duhovni uvid i vera u Boga moraju da služe kao prvi princip njihovih života.

U klasicizmu, krajnje dobro trebalo je tražiti kroz nezavisnu misao i akciju; u hrišćanstvu, krajnje dobro dolazi kroz spoznaju Boga,

poslušnost i ljubav prema njemu. U ranom hrišćanstvu dobar život se nije poistovećivao s ovozemaljskim dostignućima već s večnim životom. Ulazak u carstvo božje svakome mora da predstavlja glavni cilj u životu. Tokom hiljadu godina koje su usledile, ova razlika između neba i zemlje, ovaj, onome svetu okrenut, teocentrični pogled, definišće duh Zapada.

Preporuke za čitanje

Drevni Bliski istok

- Frankfort, Henri, *Ancient Egyptian Religion* (1948).
 Frankfort, Henri i dr., *The Intellectual Adventure of Ancient Man* (1946);
 džepno izdanje je objavljeno pod naslovom *Before Philosophy*.
 Moscati, Sabatino, *The Face of the Ancient Orient* (1962).
 Saggs, H. W. F., *Civilization Before Greece and Rome* (1989).
 Wilson, John A., *The Culture of Ancient Egypt* (1951).

Drevni Jevreji

- Anderson, Bernhard, *Understanding the Old Testament*, drugo izdanje (1966).
 Boadt, Lawrence, *Reading the Old Testament* (1984).
 Bright, John, *A History of Israel* (1972).
 Heschel, Abraham, *The Prophets*, dve knjige (1960).
 Kaufmann, Yehezkel, *The Religion of Israel* (1960).
 Scott, R. B.U., *The Relevance of the Prophets* (1968).
 Snaith, N. H., *The Distinctive Ideas of the Old Testament* (1964).

Grčka

- Boardman, John, sa saradnicima, prir., *The Oxford History of the Classical World* (1986).
 Copleston, Frederick, *A History of Philosophy*, I (1962).
 Cornford, F. M., *Before and After Socrates* (1968).
 Dodds, E. R., *The Greeks and the Irrational* (1957).
 Ferguson, John, *The Heritage of Hellenism* (1973).
 Guthrie, W. K. C., *The Greek Philosophers from Thales to Aristotle* (1960).
 Hadas, Moses, *Hellenistic Culture* (1972).
 Jaeger, Werner, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, tri knjige (1939–1944).

- Jones, W. T., *A History of Western Philosophy*, I (1962).
 Lloyd, G. E. R., *Early Greek Science* (1970).
 Peters, F. E., *The Harvest of Hellenism* (1970).
 Robinson, J. M., *An Introduction to Early Greek Philosophy* (1968).
 Snell, Bruno, *The Discovery of the Mind* (1953).
 Taylor, A. E., *Socrates* (1951).
 Vernant, Jean-Pierre, *The Origins of Greek Thought* (1982).

Rim i rano hrišćanstvo

- Armstrong, A. H., i Marcus, R. A., *Christian Faith and Greek Philosophy* (1960).
 Benko, Stephen, *Pagan Rome and the Early Christians* (1984).
 Boardman, John, sa saradnicima, prir., *The Oxford History of the Classical World* (1986).
 Clarke, M. L., *The Roman Mind* (1968).
 Cochrane, C. N., *Christianity and Classical Culture* (1957).
 Dodds, E. R., *Pagan and Christian in an Age of Anxiety* (1965).
 Jaeger, Werner, *Early Christianity and Greek Paideia* (1961).
 Meeks, Wayne A., *The Moral World of the First Christians* (1986).
 Nock, A. D., *St. Paul* (1963).
 Nock, A. D., *Early Christianity and Its Hellenistic Background* (1964).
 Pelikan, Jaroslav, *The Christian Tradition* (1971).
 Perkins, Pheme, *Reading the New Testament* (1978).
 Segal, Allan F., *Rebecca's Children* (1986).
 Wardman, Alan, *Rome's Debt to Greece* (1976).
 White, Lynn, prir., *The Transformation of the Roman World* (1973).